

УДК 94:37.013.43]:008-047.86(477)"1920/1940"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2021.05.1167>

РОЛЬ РАДЯНСЬКОГО ВЧИТЕЛЬСТВА У НИЩЕННІ ТРАДИЦІЙНОЇ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ В 1920—1940-х рр.

Олена КОНДРАТЮК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5996-1768>
кандидатка історичних наук, завідувачка відділу етнології,
Державний науковий центр захисту культурної
спадщини від техногенних катастроф,
проспект Перемоги, 56, 03057, м. Київ, Україна,
e-mail: lenvin2007@gmail.com

Ірина БАТИРЄВА

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6876-8978>
кандидатка історичних наук, перша заступниця генерального
директора Національного музею Голодомору-геноциду,
вул. Кропивницького, буд. 8, кв. 38, 21050, м. Вінниця, Україна,
e-mail: angelbat0@gmail.com

Після військової окупації УНР більшовицькою Росією у 1921 р. вчителі як соціальна група перетворилися на об'єкт владної політики. Їх залишали на посаді тільки після засвідчення лояльності до окупаційного режиму. *Мета статті* — визначити основні напрями та методи впливу нового радянського вчительства на виховання дітей у руслі комуністичної ідеологічної пропаганди. *Об'єктом* дослідження є діяльність вчителів на території УСРР/УРСР у 1920—1940-х рр., зокрема специфіка їх навчально-виховної, громадської роботи, її вплив на деформацію традиційної обрядової культури та повсякдення українців. *Джерельною базою дослідження* є усно-історичні свідчення українців, архівні документи, ілюстративні матеріали (плакати), періодичні видання вказаного періоду.

У статті використано структурно-типологічний, історико-порівняльний, міждисциплінарний методи та метод польових досліджень.

Ключові слова: радянський вчитель, традиційна культура, повсякденність, деформація, колективна пам'ять, комуністичний тоталітарний режим, Голодомор-геноцид.

Olena KONDRATIUK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5996-1768>
Candidate of History (Ph. D),
Head of Department of Ethnology,
State Scientific Center of Protection of Cultural Heritage
from Technological Disasters,
Peremogy ave., 56, Kyiv, 03057, Kyiv, Ukraine,
e-mail: lenvin2007@gmail.com

Iryna BATYRYEVA

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6876-8978>
Candidate of History (Ph. D),
18/38, Kropyvnytskoho st., 21050, Vinnytsia, Ukraine,
First Deputy General Director
National Museum of the Holodomor Genocide,
e-mail: angelbat0@gmail.com

ROLE OF SOVIET TEACHERS IN THE DESTRUCTION OF TRADITIONAL NATIONAL CULTURE OF UKRAINIANS IN THE 1920—1940S

The research is relevant as it considers the impact of soviet teachers onto the process of traditional Ukrainian lifestyle destruction in 1920ths—1940ths.

The subject and the *source base* of the research are oral historical testimonies of Ukrainians, archival documents, illustrations (placates), periodicals of the mentioned period.

The goals of the research are: to define the methods and directions of new soviet teachers used to impact onto children's education in the course of communistic propaganda; to analyze the pressure methods they used for certain group of children (manipulations, intimidations, persecutions and prosecutions); to show how starting from the 1930s, communist totalitarian regime attracted village teachers of Ukraine to «brigades of activists» and how they became both eyewitnesses and participants of forced collectivization and dekulakization (rozkurkulennia), mass repressions, terror, and organizing the crime of the Holodomor genocide against Ukrainian nation in 1932—1933; to analyze the reasons why teachers became active exectants of anti-Ukrainian policy of Soviet government which caused collective trauma of the nation; to reveal the changes of traditional family lifestyle, relations between members of Ukrainian family, relationships inside the rural community and deformation of traditional Ukrainian culture.

The methods of structural typology, historical comparison, cross-disciplinary and field researches were used for the goals accomplishment.

Keywords: Soviet teacher, traditional culture, everyday life, deformation, collective trauma, communist totalitarian regime, the Holodomor genocide.

Вступ. В умовах посттоталітарного українського суспільства, коли офіційна історія дискредитована, щоб встановити історичну справедливість, зрозуміти та осмислити власний досвід, варто звернутися до «колективної» та «комунікативної пам'яті». Обґрунтоване Яном Ассманом поняття комунікативної пам'яті, що ґрунтується на щоденному спілкуванні [1], стало особливо затребуване під час дослідження травматичного досвіду певних груп. Ця практика набула поширення у багатьох країнах світу. А за визначенням П'єра Нора в останні десятиліття відбувається «всесвітній тріумф пам'яті» [2]. Відтак комунікативна пам'ять стала об'єктом дослідження етнографів та антропологів, оскільки дає можливість глибше зрозуміти причину різних трансформаційних та деструктивних процесів, що відбулися з традиційною народною культурою.

Об'єктом нашого дослідження є діяльність вчителів на території УСРР/УРСР у 1920—1940-х рр., зокрема специфіка їх навчально-виховної, громадської роботи, її вплив на деформацію традиційної обрядової культури та повсякдення українців.

У статті застосовано структурно-типологічний, історико-порівняльний, міждисциплінарний *методи* та *метод* польових досліджень.

Основна частина. Після військової окупації Української Народної Республіки більшовицькою Росією у 1921 р. вчителі як соціальна група перетворилося на об'єкт владної політики. В Україні повсюдно відбувалася комуністична селекція вчительства. На початку 1920-х рр. українські освітяни, які не хотіли змінювати характер чи методи навчання, були депортовані, а їхнє місце зайняли нові. Вчителів залишали на посаді тільки після того, як їх лояльність до окупаційного режиму засвідчували місцеві сільради, комбідни чи активісти [3].

У 1929—1930 рр., коли в Україні зріс опір комуністичному режиму, провідних представників інтелігенції заарештовували. Між 1929 та 1934 рр., у період «великих чисток» педагогів України, репресували третину освітян. Українські школи у 1932 р. не дорахувалися близько 10 000 вчителів, носіїв української ідентичності [4]. Водночас комуністичний режим деформував уявлення суспільства про школу та змінив традиційно поважне ставлення до вчителів, яких, зокрема й з подачі комуністів-бюрократів, стали називати «шкробами» (шкільні робітники), «ука-

ми» (вчительські кадри), «шкроб'ячими милиціями» тощо [5, арк. 42, 70]

Новостворені педагогічні колективи, лояльні до комуністичного режиму, стали об'єктом маніпуляцій, інструментом ідеологічної пропаганди для проведення «соціалістичної трансформації» українського суспільства. Комуністичний режим розглядав «...нове вчительство... провідником не стільки загальної, як комуністичної освіти в маси» [6, с. 15]. Їх завданням було сформувати радянську ідентичність шляхом денационалізації та атеїзації українців, перетворити вільного селянина, з власними традиціями та звичаями, на так звану радянську людину [7, с. 559—560]. Через вчителів режим отримав безпосередній вплив на повсякденне життя українців. У стислі строки через освітян українцям було нав'язано радянські моделі повсякденного життя в усіх його складниках (сімейно-шлюбні взаємини, дозволя, обрядовість, побут, моду тощо) [8, с. 40].

З прийняттям Декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» [9, с. 41—42], вже на початку 1920-х рр. усі школи стали державними, а навчання в них обов'язковим, набула поширення ідея повного відриву дітей від сім'ї за допомогою розгалуженої системи дитячих будинків («дитячих помешкань») [10, арк. 72], що повністю суперечило традиційному сімейному укладу українців.

В 1930-х рр., коли комуністичний режим активно культивував таке явище як доноси, учні ставали шпигунами та інформаторами у власних родинях. У школі давали завдання написати твір: «Як мої батьки ставляться до радянської влади» або «Як мої батьки переховують хліб» [11]. Комуністична педагогіка пропонувала дітям «розбурхувати дома своїх одсталих батьків, братів, сестер» [12, с. 91]. Дітей залучали до голосування на піонерських зборах «за колективізацію» або «проти куркулів». А відтак, діти вчилися нехтувати та зневажати цінності батьків.

У наступні десятиліття комуністичний режим активно експлуатував образи піонерів-героїв, які мали стати взірцем поведінки дитини, змінити пріоритети її цінностей — відмовитися від кровної сім'ї, перейти до «піонерської»/ «комсомольської». Серед найбільш відомих, міф про Павліка Морозова, який у радянській пропаганді символізував принциповість молодого борця з кровними родичами-«куркулями».

Українці не підтримували радянську школу через принизливе ставлення до інституту сім'ї. Адже для традиційної сім'ї визначальною завжди була чітка ієрархічна структура, заснована на батьківському авторитеті, що існував на рівні з нормами звичаєвого права. Безумовною повагою користувалися всі представники старшого покоління: батьки, діди, старші брати та сестри, родичі, хрещені та односельці. Вербальним виявом цієї поваги було використання звертання «Ви»: «До батьков, дідов только на Ві» [13, арк. 6]; «Ви — на батьков. З батьком, матерью ти свиней не пас!» [14, арк. 8]. Батьки висловлювалися проти шкіл, де «вчать дітей на комуністів», вимагали розпустити піонерзагони, які негативно впливали на дітей. Інколи батьки погрожували дітям: «Я тебе вб'ю, але більшовизм з тебе віб'ю» [15, с. 12].

Водночас комуністичним тоталітарним режимом велась жорстка антирелігійна кампанія. У 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) було ухвалено резолюцію «Про постановку антирелігійної агітації та пропаганди», що поклала початок жорсткому наступу на Церкву. Боротьба з релігією стала пріоритетним напрямом громадської роботи сільських вчителів: бесіди з учнями та їх батьками щодо згубного впливу церкви та релігії; відвідування осель учнів, виявлення та вилучення ікон; контроль за дотриманням заборони на відвідування церкви та відзначенні релігійних свят; участь у цькуванні священників та закритті церков: «Як пойдеш да церкві, да пабачат, то смеютса с тебе в школе» [16, арк. 8]; «Ні, ніхто тоді не колядував, тоді строго було з цим ділом, забороняли, щоб не ходили, щоб Бог не висів на покуті, щоб не було [ікон]. Тоді ж у нас церква була, така капличка, з дощок збита. Так вчителя сварили, щоб не ходили в церкву» [17, с. 83]; «В 1930 році нашого батюшку брали на состязання (дебати. — О. К.). Його привезли до сельсовету, де було присутніх 19 учителів і голова сельсовета, ... вони хотіли, щоб батюшка зняв хреста з грудей...» [18, с. 212].

Паралельно освітяни були задіяні у нищенні народної календарної обрядовості українців. Існувала заборона школярам не тільки відвідувати церкву на Різдво, Великдень та інші свята, а й засівати, колядувати, щедрувати, збиратися на «вечорки», співати та танцювати. Для контролю залучалися працівники міліції, представники райвиконкомів, сільрад, створювалися групи дружинників із робітників підприємств та працівників шкіл. Їх обов'язком було

чергування у дні релігійних свят біля храмів, недопущення школярів на богослужіння та фіксування їх з метою подальшої пропагандистської роботи у школі: «Колядували, щедрували, тільки по своїх рідних чи сусідах, але не по тих вулицях, де жили вчителі... Стояв біля церкви вчитель, Ковальчук Василь Каленикович, і записував школярів»¹; «... Голова сільради Зінвалюк писав списки дітей, що йшли в церкву і передавав потім їх в школу...»².

Вчителі часто в так званих виховних цілях застосовували догану, публічне приниження, висміювання, іноді фізичне покарання: «Так хателось пощедрувать, та вчителька як узнає... Переодеваліса вчителі і бігають в след за детьми, узнають хто ходів. А на завтра вже в угол всіх, кого засікли» [19, арк. 20]; «В учительську (вчитель. — О. К.) заведе да мати кличе, дак [мати] трохи наб'є, щоб не колядували. А ми всьо равно, збираємось да і біжимо колядувати» [17, с. 151]; Засівати, щедрувати стали забороняти, як організовувалися колгоспи у 1930 році. Як поїде щедрувати дитина, то буде в учительській на коври стояти [17, с. 125]; «Директор школи Іван Сергіївич читав в нас математику, і після Великодня ходив по школі з указкою і перевіряв руки в дітей..., а всі їх від нього ховали»³.

Така практика набула значного поширення по всій Україні. Серед основних методів роботи з школярами були ті ж, які застосовували до дорослих під час створення колгоспів: фізичне та психологічне приниження учнів. Досить популярним на той час було влаштування лінійок і демонстрацій з лозунгами та плакатами атеїстичного змісту, виготовлення стінгазет: «А в нас випускали шкільну стінгазету «Колючка», та й намалювали там Бесідовську Любу і Глушко Зою, як вони кланяються попові і кидають йому гроші, бо дівчат побачили вчителі під церквою на Великдень»⁴.

¹ Матеріали, записані Батиревою І.М. у с. Сальник Калинівського р-ну Вінницької обл. від Яковець Ніни Миколаївни, 20.01.2017.

² Матеріали, записані Батиревою І.М. у с. Іванівська Слобідка Калинівського р-ну Вінницької обл. від Гаврилюк Поліни Василівни, 20.01.2017.

³ Матеріали, записані Батиревою І.М. у с. Іванопіль Литинського р-ну Вінницької обл. від Олійника Миколи Степановича, 2000.

⁴ Матеріали, записані Батиревою І.М. у с. Уладівка Литинського р-ну Вінницької обл. від Гуменюк Любові Олександрівни, 18.12.2016.

Радянська побутово-обрядова сфера життя нав'язувала нові стереотипи, народні традиції отримували негативні конотації: «Колядували тільки бідні, багатші не колядували. У 1938 р. вже не можна було (колядувати. — О. К.), посівати заперещалося. Тільки до бабуси, до хрещеної. Як Советська влада прийшла, то все друге: постановки ставили в школі. Школа підготовляла» [17, с. 46].

У школах та комсомольських організаціях влаштовували святкування «радянського» Різдва, Щедрого вечора та інших календарних свят. Творення нової радянської обрядовості відбувалося шляхом компіляції народних та християнських обрядів із залученням комуністичної символіки та гасел. Так, традиційну різдвяну зірку заступила радянська п'ятикутна, а тексти колядок та щедривок, інколи ще з дохристиянськими мотивами, були відредаговані відповідно потреб часу. На допомогу в організації цього процесу приходили численні пісенники, на кшталт: «Червоний пісенник, уложив І. Шевченко». Харків, 1925; «40 пісень та колядок». Харків, 1925; «Великий співаник», Книгоспілка, 1929 та ін.

За кілька десятиліть відбулися незворотні зміни у відзначенні календарних свят, які втратили багато елементів і відбувалися у зредукованому вигляді [20, с. 324]. Поступово давні звичаї з глибоким змістовим навантаженням, у яких брала участь уся сільська громада, стали зводити до дитячих забавок.

Ще одним напрямом громадської роботи освітян була активна участь у нищенні традиційної системи господарювання, яке відбувалося під час суцільної колективізації, розкуркулення та Голодоморно-геноциду у 1932—1933 рр.

Віками українські селяни важко працювали, примножуючи власне господарство. Сільська громада високо цінувала гарних господарів, за якими радянська влада закріпила стигму «куркуля» та ворога народу. В дійсності, до числа куркулів причисляли ледь не всіх українських селян. Місцеві представники радянської влади, використовуючи підкуп та шантаж, змушували вчителів брати участь у протиправних діях радянської влади проти українських селян. Вчителям обіцяли 10% від знайденого у селян, якщо вони довідалися про це від учнів [21, с. 73]. Зразки таких документів: контрольні роботи учнів, питальник для обстеження антирелігійної роботи в школі зберігаються у Рукописному фонді Інституту мис-

тествознавства, фольклористики та етнології НАН України, у фонді К. Сергієва [22].

Вчителів залучали також до агітації в колгоспи, розкуркулення односельців та конфіскації їхнього майна: «Приходілі (розкуркулювати. — О. К.) учителя і свої лежні, що лінувалися робить...» [17, с. 52]. Вчителька Негода Ольга Костянтинівна з с. Борзни на Чернігівщині згадувала: «В 1933 році нас, учителів, направили по хатах агітувати за вступ до колгоспів» [3].

Часто вчителі нацьковували інших учнів на «куркульських» дітей. Доходило до бійок. Винуватцями завжди залишались «классовочуждые дети» [23, с. 58]. Зуї Віктор Дмитрович із Орлівки Новгород-Сіверського району Чернігівської області згадував: «Восени 1933 року пішов я у перший клас. У школі нам давали тарілку супу. Вчителька слідкувала, щоб я (дитина колгоспника) не купив за 5 копійок талон на суп і не передав його «індусу» — хлопчику, батько якого не вступив до колгоспу. Суп для цього хлопця коштував 15 копійок...» [3]. Для однієї діти «куркулів» мали стати ворогами та вигнанцями, прикладом того, що стається з тими хто йде проти системи.

Сільські вчителі часто були членами так званих бригад активістів у 1932—1933 рр. Так, Марія С. (1907 р. н.) з Золотоніського р-ну Київської області згадувала, як працювала вчителькою, стала «буксирницею» — отримала завдання ходити у складі такої бригади і записувати конфісковане майно в українських селян: «Що я бачила? Я не тільки бачила, я ще й там брала й участь. Ударні бригади обшукували збіжжя в кожного одноосібника, тисячники по черзі брали учителів до бригади — записувати пограбоване збіжжя та прізвища пограбованих. Прийшла черга на мене. Відмовлятися не було можливості. ...Я мусила виконувати те, що мені говорили...» [24, с. 152].

Вчителі до роботи «буксирних бригад» цинічно залучали учнів шкіл: «Іноді вчитель приводив на розкуркулення селян цілий клас: для масовості, для більшого розголосу, для показовості. Дітей посілали ревізувати горища, ловити курей, розкривати покрівлю хат та хлівів» [23, с. 152]; «...задля показовості могли зі школи направити цілий клас для обшуку подвір'я. Цю процедуру проводили урочисто, з оркестром...» [11]. У такий спосіб вчителі вихо-

ували у молодшого покоління зневагу до приватної власності, до своїх родичів та односельців, відразу до всього традиційного, українського.

Водночас комуністичний режим вирізняв вчителів з-поміж інших соціальних категорій. Під час Голодомору-геноциду вчителі харчувалися зі спецрозподільників, як типова комуністична номенклатура. Так, 19 квітня 1933 р. група вчителів-пенсіонерів та їхніх утриманців із Прилук скаржилися до Всеукраїнського комітету профспілок працівників освіти на позбавлення їх хлібного пайка: «Минулого року в жовтні місяці всім прилуцьким учителям, прикріпленим до закритого вчительського розподільника, перед святом Жовтневої революції було додатково видано 12,5 ф[унтів] пшеничного борошна... З 16 квітня всім учителям, прикріпленим до розподільника, збільшена норма щоденного хлібного пайка на 100 г на голову, родині теж по 100 г на утриманця, цебто всі вчителі м. Прилуки одержують тепер по 500 г хліба і по 200 г на утриманця» [3].

Висновки. Отже, комуністичний режим розглядав учительство як одну з опор утримання та зміцнення своєї влади в Україні, важливим інструментом агітаційно-пропагандистської роботи серед населення. Поступово, зокрема руками вчительства, було здійснено підміну споконвічних цінностей українців, нав'язуючи радянські стереотипи поведінки та мислення, обрядовість, навішуючи стигми цілим соціальним групам: працьовитий господар став «куркулем», «ворогом народу»; захисник національних інтересів, незгідний з радянською політикою — «петлюрівцем», «бандитом»; ледар, наймит та нероба — головним «будівничим нової держави» тощо.

Сільське вчительство України у 1920—1940-х рр. стало тією силою, що за повного сприяння комуністичного режиму і під його безпосереднім керівництвом взяло участь у всіх етапах руйнування традиційної культури українців — від способів господарювання та сімейного устрою до впровадження нової радянської обрядовості. Завдяки їхній ідеологічно спрямованій навчально-виховній роботі у школі та громадській діяльності вдалося, якщо не розірвати, то значно послабити зв'язок між молодшим та старшим поколіннями українців, а отже припинити традиції передачі народних обрядів, звичаїв, ціннісних моральних орієнтирів, світоглядних позицій тощо. Саме це дало змогу владі впроваджу-

вати у життя зразки нового радянського повсякдення в Україні.

На останок зазначимо, що більшість наших висновків ґрунтується саме на аналізі оповідей, записаних від очевидців, що на власному досвіді відчули весь тягар комуністичного режиму. Незважаючи на те, що сьогодні все більше архівних документів стають доступними для наукового опрацювання, комунікативна пам'ять залишається особливо важливим джерелом, оскільки зазнала найменше впливів політичних дискурсів.

1. Assmann J., Czaplicka J. Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique. Special Issue: Cultural History/Cultural Studies*. 1995. № 65. Pp. 125—133.
2. Нора П. Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2—3 (40—41). 25.08.2018. URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>.
3. Горобець С., Бутко С. Нотатки про Голодомор. Про вчителів. *Чернігівський формат*. 2018. 28 грудня. URL: https://format.cn.ua/news/notatki_pro_golodomor_pro_vчителiv/2018-12-28-5613 (дата звернення: 25.08.2020).
4. Міжнародна науково-практична конференція «Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору — геноциду». URL: <https://holodomormuseum.org.ua/conferencia/mizhnarodna-naukovo-praktychna-konferentsiia-problema-ekzistentsijnoho-vyboru-pid-chas-holodomoru-henotsydu/>.
5. *Державний архів Одеської області*. Ф. Р. 233. Оп. 1. Спр. 15. 146 арк.
6. Авдієнко М.О. *Народна освіта на Україні*. ЦСУ УСРР. Харків: Урядова друкарня ім. Фрунзе, 1927. 101 с.
7. *Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія*. Відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 788 с.
8. Якубова Л. *Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу*. Київ, 2011. 339 с.
9. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 19 січня 1919 р. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 1/2 (24/25). Київ, 2005. С. 41—42.
10. *Державний архів Хмельницької області*. Ф. Р. 337. Оп. 1. Спр. 87. 1067 арк.
11. Стасюк О. Сьогоднішні покоління українців долають генетичний страх, спричинений Голодомором. *Цензор.net*. 2014. 22 листопада. URL: https://censor.net.ua/resonance/313037/sogodnshn_pokolnnya_ukrantsv_dolayut_genetichniyi_strah_sprichineniyi_golodomorom_storik_olesya_stasyuk (дата звернення — 29.11.2015).

12. Миронов М. *Перші піонери. Із спогадів про перші роки Комдитруху*. Харків; Одеса: Молодий більшовик, 1932. 99 с.
13. Матеріали, записані у с. Степки Овруцький р-н Житомирської обл. *Аудіо архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (далі — АА ДНЦЗКСТК)*. Ф. Овруч-(VIII-IX)-2016, Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д2.С.1/06. 47 арк.
14. Матеріали, записані у с. Яринівка Березнівський р-н. Рівненська обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Березне-(VII—VIII)-2013. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д3.С.2/08. 53 арк.
15. Зміст піонерської роботи в СРСР. Лекція XV: «Охорона прав дітей та робота з неорганізованими дітьми». Харків, 1929. С. 1—38.
16. Матеріали, записані у с. Грабів Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Ріпки-(VII—VIII)-2017. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д2.С.2/08. 45 арк.
17. Борисенко В. *Така житка... Культура повсякдення України Чорнобильського Полісся (за матеріалами етнографічної експедиції 1994 р.)*. Київ: Стилос, 2011. 222 с.
18. Кутельмах К. Календарна обрядовість. Матеріали науково-дослідних робіт 1995—1996 рр. по темі «Комплексне історико-етнографічне дослідження та фіксація матеріальної та духовної культури радіаційно забруднених зон Житомирського Полісся». Львів, 1996. Ч. 1. Т. 7. 620 с.
19. Матеріали, записані у с. Грабів Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. *АА ДНЦЗКСТК*. Ф. Ріпки-(VII—VIII)-2017. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д2.С.2/20. 45 арк.
20. Балашок В. Традиційні молодіжні угруповання на півночі Центрального Полісся. *Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження*. Львів: ІН НАНУ, 1997. Вип. 1: Київське Полісся. 1994. С. 319—324.
21. Стасюк О. *Геноцид українців: деформація народної культури*. Київ: Стилос, 2008. 224 с.
22. *Рукописний Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України*. Ф. 30. Сергіїв М.К.
23. Ткаченко Б. *Під чорним тавром: документи, факти, спогади. Історична розвідка про геноцид в Україні, і зокрема на Сумщині, в 1932—1933 роках, скріплена найвищим суддею — людською пам'яттю. Видання друге. Доповнене*. Суми: Мрія-1 ТОВ, 2008. 784 с.
24. *Колективізація і голод на Україні, 1929—1933: зб. док. і матеріалів*. Відп. ред. С.В. Кульчицький. Київ: Наукова думка, 1992. 728 с.
- cial Issue: Cultural History/Cultural Studies*, 65, 125—133.
- Nora, P. (2005). World celebration of memory. *Emergency ration* (Vol. 2—3). Retrieved from: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html> [in Russian].
- Gorobets, S., & Butko, S. (2018). Notes on the Holodomor. About teachers. *Chernihiv format*. Retrieved from: https://format.cn.ua/news/notatki_pro_golodomor_pro_vchiteliv/2018-12-28-5613 [in Ukrainian].
- An international research and practice conference is «Problem of choice of екзистенційного during Holodomor — genocide». Retrieved from: <https://holodomormuseum.org.ua/conferencia/mizhnarodna-naukovo-praktychna-konferentsiia-problema-ekzystentsijnoho-vyboru-pid-chas-holodomoru-henotsydu/> [in Ukrainian].
- State Archives of Odessa region*. F. R. 233. Op. 1. Case 15. Avdiyenko, M. (1927). *Public education in Ukraine*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S.V. (Ed.) (2012). *Ukrainian Soviet society in the 30's of XX century: essays on everyday life. Collective monograph*. Kyiv [in Ukrainian].
- Yakubova, L. (2011). *Everyday life of ethnic minorities of Soviet Ukraine in the interwar period*. Kyiv [in Ukrainian].
- (2005). Decree of the Provisional Workers and Peasants Government of Ukraine «On the Separation of the Church from the State and the School from the Church» of January 19, 1919. *From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB* (Vol. 1/2, pp. 41—42). Kyiv [in Ukrainian].
- State Archives of Khmelnytsky region*. F. R. 337. Op. 1. Case 87 [in Ukrainian].
- Stasiuk, O. (2014). Today's generations of Ukrainians overcome the genetic fear caused by the Holodomor. *Censor.net*. Retrieved from: https://censor.net.ua/resonance/313037/sogodnshn_pokolnnya_ukrantsv_dolayut_genetichnyi_strah_sprichineniyi_golodomorom_storik_olesya_stasyuk [in Ukrainian].
- Myronov, M. (1932). *The first pioneers. From the memories of the first years of the Committee*. Kharkiv; Odessa [in Ukrainian].
- Kondratyuk, O. (2016). Materials recorded in the village Stepky, Ovruch district, Zhytomyr region. *Audio archive of the State Scientific Center for the Protection of Cultural Heritage from Man-Made Disasters* (hereinafter — АА DNCZKSTK). F. Ovruch-(VIII—IX)-2016. Unit. зб. О. Кондратюк, АФ-Д2.С.1/06 [in Ukrainian].
- Kondratyuk, O. (2013). Materials recorded in the village Yarynivka Bereznivskiy district Rivne region. *АА DNCZKSTK*. F. Berezne-(VII—VIII)-2013. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д3.С.2/08 [in Ukrainian].
- (1929). *The content of pioneering work in the USSR. Lecture XV: «Protection of children's rights and work with unorganized children»*. Kharkiv [in Ukrainian].
- Kondratyuk, O. (2017). Materials recorded in the village Hrabiv of Ripky district of Chernihiv region. *АА DNTSZKSTK*. F. Ripki-(VII—VIII)-2017. Од. зб. О. Кондратюк. АФ-Д2.С.2/08 [in Ukrainian].

REFERENCES

Assmann, J., & Czaplicka, J. (1995). Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique*. Spe-

- Borysenko, V. (2011). *Such a life... The culture of everyday life in Ukraine of Chornobyl Polissya (according to the materials of the ethnographic expedition in 1994)*. Kyiv: Stylos [in Ukrainian].
- Kutelmakh, K. (1996). Calendar rituals. *Materials of research works of 1995—1996 on the topic «Comprehensive historical and ethnographic research and fixation of material and spiritual culture of radiation-contaminated zones of Zhytomyr Polissya»* (Part 1, vol. 7). Lviv [in Ukrainian].
- Kondratyuk, O. (2017). Materials recorded in the village Hrabiv of Ripky district of Chernihiv region. *AA DNTSZ-KSTK. F. Ripki-(VII—VIII)-2017*. Od. zb. O. Kondratyuk. AF-D2.S.2/20 [in Ukrainian].
- Balushok, V. (1997). Traditional youth groups in the north of Central Polissya. *Polissya of Ukraine: materials of historical and ethnographic research* (Vol. 2, pp. 319—324). Lviv [in Ukrainian].
- Stasiuk, O. (2008). *Genocide of Ukrainians: deformation of folk culture*. Kyiv: Stylos [in Ukrainian].
- Manuscript Archive of the Institute of Art History, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine*. F. 30. Sergiev M.K. [in Ukrainian].
- Tkachenko, B. (2008). *Under the black brand: documents, facts, memories. Historical intelligence about the genocide in Ukraine, and in particular in the Sumy region, in 1932—1933, is sealed by the highest judge — human memory*. Sumy [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S. (Ed.). (1992). *Collectivization and famine in Ukraine, 1929—1933: a collection of documents and materials*. Kyiv: Naukova Dumka [in Ukrainian].